

СЛОВО

№ 1 (82), січень – лютий 2021 р.

“Гетьманської столиці”

Газета Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця”

КОЛЕКТИВ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ» У 2020 РОЦІ

НАТАЛІЯ РЕБРОВА
генеральний директор
НІКЗ «Гетьманська столиця»

ТЕТЯНА ГОРІХІНА
старший інспектор з кадрів
НІКЗ «Гетьманська столиця»

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» – найбільший державний заклад у місті Батурині. Головним чинником його успіху є професійний колектив. Мета кадрової політики заповідника – залучення працівників високого професійного рівня, збереження таких працівників та їх розвиток, забезпечення гідними умовами праці й комфортним кліматом у колективі.

Кількість штатних одиниць заповідника залишається незмінною упродовж останніх 8 років і складає 105 чоловік. Із них 9 штатних одиниць фінансуються із спеціального фонду закладу. Колектив працює на шести об'єктах заповідника, розташованих у різних районах Батурина.

За гендерною ознакою у колективі переважають жінки – 64 особи, чоловіків – 43 особи. Серед керівного складу заповідника також перевага у жінок – їх 13, тоді як керівників-чоловіків – 5. Середній вік членів колективу становить 45 років. Найстаршим працівником заповідника виповнилося по 69 років, а наймолодшим – по 22 роки. У заповіднику працює 21 пенсіонер та 8 осіб з інвалідністю. На військовому обліку перебуває 26 працівників. Щасливою мамою доньки в 2020 році стала одна наша колега, яка нині перебуває у відпустці по догляду за дитиною.

Важливим показником кадрового потенціалу закладу є те, що 93% колективу – жителі Батуринської громади. Саме вони працюють найбільш продуктивно і головна запорука цього – любов до рідної землі та беззаперечне сприйняття її як найбільш унікального місця у світі!

Вищу освіту мають 42 працівники, що складає 39% від загальної кількості. Важливим напрямком роботи є підтримка та стимулювання до навчання. На даний час двоє працівників заповідника навчаються в Навчально-науковому інституті історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, двоє працівників навчаються

у Відокремленому структурному підрозділі «Класичний фаховий коледж Сумського державного університету» і здобувають інженерну освіту. У 2020 році одна працівниця завершила навчання у Ніжинському державному університеті імені М.В. Гоголя, де здобула другий рівень вищої освіти – магістр.

Гордимось колегами, які поглиблюють свій фаховий рівень, здобуваючи наукові ступені. І це один із напрямів кадрової політики заповідника – формування колективу високопрофесійних наукових фахівців, створення сприятливої атмосфери для навчання та забезпечення встановлених законодавством гарантій для таких працівників. У 2020 році працівниця нашого закладу успішно завершила навчання в аспіранту-

рощі протиепідемічних заходів працівників забезпечено захисними масками, рукавичками, антисептиками.

Цей рік для всіх став випробуванням на міцність та можливість організуватися в складних обставинах – і ми це випробування гідно пройшли! Карантин не дав можливості реалізувати традиційні плани, провести масові заходи, завадив взяти участь у наукових заходах тощо. Але ми зробили вагомий акцент на підвищенні свого фахового рівня самоосвітою, поглиблювали свої знання за допомогою онлайн-курсів.

Про визнання досягнень та професіоналізму колективу свідчать нагороди 2020 року. Колектив «Гетьманської столиці» відзначений Почесною грамотою Батуринської міської ради, спільною Почесною грамотою

рі Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя. Наразі маємо чотирьох здобувачів наукового ступеня, які вийшли на фінішну пряму захисту дисертацій та отримання наукового ступеня кандидата історичних наук.

У заповіднику «Гетьманська столиця» належно організована робота з дотримання законодавства з охорони праці: забезпечено проходження щорічного навчання та перевірки знань для категорій працівників, які виконують роботи підвищеної небезпеки, навчання відповідального у сфері цивільного захисту. Співробітникам надано спецодяг, рукавички та інші засоби індивідуального захисту, вчасно здійснювалося поповнення аптечек структурних підрозділів медикаментами. В рамках організа-

цій протиепідемічних заходів працівників забезпечено захисними масками, рукавичками, антисептиками. Цей рік для всіх став випробуванням на міцність та можливість організуватися в складних обставинах – і ми це випробування гідно пройшли! Карантин не дав можливості реалізувати традиційні плани, провести масові заходи, завадив взяти участь у наукових заходах тощо. Але ми зробили вагомий акцент на підвищенні свого фахового рівня самоосвітою, поглиблювали свої знання за допомогою онлайн-курсів. Про визнання досягнень та професіоналізму колективу свідчать нагороди 2020 року. Колектив «Гетьманської столиці» відзначений Почесною грамотою Батуринської міської ради, спільною Почесною грамотою Бахмацької районної ради та Бахмацької районної державної адміністрації, численними подяками від колег та партнерів. Грамотою Бахмацької районної державної адміністрації відзначено наукову співробітницю Наталію Дробязко, Почесною грамотою Чернігівської обласної державної адміністрації відзначено сумлінну та плідну роботу завідувачки відділу Юлії Фурсової, Почесною грамотою Чернігівської обласної ради нагороджено заступницю завідувача відділу Наталію Дробязко, Подяку голови Чернігівської обласної державної адміністрації отримала старший науковий співробітник Оксана Ломко. Виразником роботи усього колективу є «Книги відгуків», наповнені позитивними емоціями та подяками відвідувачів «Гетьманської столиці» за прекрасні доглянуті території, за унікальні музеї, за уважних та високопрофесійних співробітників, за збереження та примноження України!

Підсумовуючи, відмітимо, що за поручкою усіх здобутків нашого колективу є щоденне навчання, наполегливість, взаємоповага, любов до свого Батурина, високі цілі та почуття гордості від причетності до великої справи, яку робить Національний заповідник «Гетьманська столиця»!

«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ» ОЧИМА ТУРИСТА

**Людмила
БІЛОУС**

організатор
екскурсій
НІКЗ «Гетьманська
столиця»

Карантинні обмеження 2020 року внесли свої корективи в діяльність і Національного заповідника «Гетьманська столиця». Уперше заповідник був вимушений на тривалий час призупинити прийом відвідувачів. Та колектив доклав всіх зусиль, щоб не перервати свого зв'язку з аудиторією та адаптуватись до сучасних реалій!

Поступове зняття карантинних обмежень дозволило з дотриманням проти-епідемічних заходів відновити прийом відвідувачів на територіях заповідника, а потім – і в приміщеннях музеїв.

Протягом 2020 року наш заповідник відвідало 120 тисяч туристів з різних куточків України. Від перебування в «Гетьманській столиці» вони отримали масу вражень та емоцій. Висловити власну думку та оцінити якість обслуговування гості закладу мають можливість у «Книгах відгуків», які є письмовим зворотнім зв'язком відвідувача із заповідником і знаходяться на кожному музейному об'єкті. В 2020 році кожен, хто вирішив залишити свій відгук, зміг це зробити комфортно. Для зручності гостей, завдяки допомозі Конотопської місцевої благодійної організації «Світанок» було придбано спеціальні стійки для книг відгуків.

Проаналізувавши чотири Книги відгуків заповідника можна з впевненістю стверджувати – робота нашого заповідника потрібна українцям! Загалом у книгах було здійснено 1286 записів, з них 99 % – позитивні, а нарікання лише на карантинні обмеження...

Позитивні відгуки можна поділити на категорії:

– подяки екскурсоводам, науковим співробітникам та обслуговуючому персоналу: «Гості із Києва, сім'я Чуйко, щиро дякуємо екскурсоводу за цікаву розповідь. Дякуємо колективу працівників та обслуговуючому персоналу! Величезна подяка та низький уклін тим, хто все це підтримує і доносить до гостей! 05.09.2020 р.»;

– враження від експонатів, виставок та експозицій: «Неймовірне враження від археології і знахідок зі старовинного жит-

тя предків, за цікаві експонати, за професіоналізм і знання екскурсоводів, за чистоту і красу місця. 22 липня 2020 р.»;

– доглянуті території і парки заповідника: «З великою насолодою відвідали парковий комплекс. Велика подяка працівникам за екскурсію і утримання. Павло, Аврора, Горяна. 03.07.2020 р.»;

– патріотичні відгуки: «Відродження

національної свідомості починається саме з таких історичних місць. Плекаю надію на розквіт нашої України, нашої державності, нашої культури, нашого добробуту та світлого майбутнього».

Для нас найвищою винагородою за працю є ваші теплі слова визнання, щирої подяки, задоволення та захоплення від побаченого та почутого. Саме це надихає розвиватися, удосконалюватися, творити, долати випробування та пристосовуватися до нових реалій життя.

Чекаємо вас в «Гетьманській столиці»!

ПЕРЕГОВОРИ З МОСКВОЮ. ДОСВІД ГЕТЬМАНА ІГНАТОВИЧА

**Віталій
МАМАЛАГА**

старший науковий
співробітник
НІКЗ «Гетьманська
столиця»

17 грудня 1668 року Дем'яна Ігнатовича було обрано гетьманом. І від самого початку перед ним постала проблема – врегулювання відносин з Московією.

За кілька років до цього гетьман Іван Брюховецький уклав з царем найгірший за всю історію взаємовідносин договір, за яким було створено паралельну українській системі влади московських воевод. Саме відтоді Москва перейшла до активних спроб поглинути Україну. Московські воеводи розгорнули бурхливу діяльність у тому ж стилі, в якому звикли керувати в себе вдома чи навіть гірше та поводити себе як на завойованій території. Українці виявилися не готовими спокійно дивитись на все це.

Навесні 1668 року на Лівобережжі вибухнуло загальне повстання проти Москви.

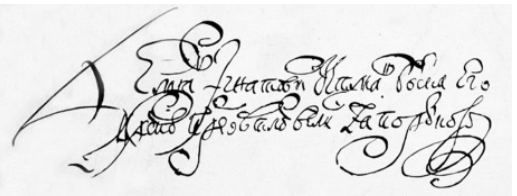
Але знекровлена війною Українська держава не мала сил для тривалих бойових дій. І тому Ігнатович вирішив вдатися до дипломатії, розпочавши перемовини з Московією. Наступні місяці пройшли у напруженій дипломатичній боротьбі.

Від самого початку гетьман висунув жорсткі вимоги щодо виведення з України московських воевод та повернення прав та вольностей часів Богдана Хмельницького. Налаштований дуже рішуче Ігнатович наголосив, що «ми при вольностях наших і смерті готові».

Перемовини відбувалися в режимі активного листування. Окрім того, гетьман двічі надіслав до Москви посольства. Все відбувалося в напруженій атмосфері. Москва затягувала час, тиснула морально і фізично – доходило до затримування послів. Гетьману довелося писати царю з вимогою терміново відпустити їх з Москви, погрожуючи припиненням перемовин та можливим союзом України з Кримським ханством.

Але спротив своєму дипломатичному поступу гетьман відчував не лише ззовні. Проблеми створювали і українські «поціновувачі» царської влади. Найактивнішим з тодішніх «медведчуків» був про-

топоп Семен Адамович. Ще коли гетьманські послани знаходилися в Москві, він писав до царя: «ещё бы ныне, пока посланцы на Московію, послать бы будто в Киев на перемени, три или четыре стрелецких полка» – тоді б українці стали поступливішими. Інакше кажучи, цей пан радив ввести додаткові війська на власну землю. В наступному листі радив: «а посланых к вам от гетмана казаков изволь задержать». Звісно ж, як і у всі часи така позиція обставлялася бажанням самих українців, які не люблять «гетьманську хунту»: «и не нужно всем жителям чтоб воеводы из городов ушли... Люди плачут и желают жить под властью царской, а все другое выдумка гетмана Игнатовича, врага Божия». І це в той час, коли московські агенти доповідали про ба-

Факсиміле підпису гетьмана Дем'яна Ігнатовича.

ІНСТИТУТ ГЕНЕРАЛЬНОГО БУНЧУЖНОГО У XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

**ОКСАНА
СОХАНЬ**

молодший науковий
співробітник
ІНКЗ «Гетьманська
столиця»

В середині XVII ст. в Українській козацькій державі, Війську Запорізькому, формується абсолютно нова генерація соціальної еліти – козацька старшина. Відомо, що Богдан Хмельницький почав формувати інститут генеральних старшин, але він не був сталим – постійно розвивався. Так серед представників правлячої верхівки держави був і генеральний бунчужний, який займав одне із місць серед посадових осіб при Генеральній військової канцелярії, яку у 1669 р. було перенесено до Батурина – гетьманської столиці.

Потрібно відмітити, що перша відома згадка про інститут бунчужного як представника генерального уряду датується 1675 р. Цю посаду тоді займав Леонтій Полуботок, який завдяки родинній близькості з гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем і завдяки своїй кипучій вдачі зумів посісти чільне місце серед вищих козацьких старшин. Перебуваючи на посаді генерального бунчужного, він упродовж 1674–1676 рр. аж три рази виконував обов'язки наказного гетьмана та отримував важливі доручення від українського реґіментаря. Була раніше традиція, якщо ти якісно виконував свою роботу, то тебе очікувало підвищення. Так Леонтій Полуботок займає посаду генерального осавула. Звісно, що після цього уряд генерального бунчужного не ліквідували, у 1677 р. ніжинський полковник Констянтин Голуб займає дану посаду і до 1687 р. обіймає її. З джерел відомо, що він неодноразово виконував функції наказного гетьмана.

На відміну від інших представників вищої старшини, дані урядовці мали надзвичайно вузькі посадові функції. До їх обов'язків входила охорона гетьманського бунчука, який в урочисті моменти вони виносили перед козацьким військом. Проте з часом їм поча-

ли доручати керувати окремими військовими командами та підрозділами. Так, у 1675 р. Л. Полуботок стояв з частиною лівобережного війська біля Канева. Відомо, що гетьман цим урядовцям доручав проводити судові розслідування. Наприклад, у 1675 р. той самий Л. Полуботок в Батурині отримав завдання допитати І. Волошинського – послапця від П. Дорошенка. А в 1677 р. судив ніжинського протопопа Семена Адамовича. Інколи генеральні бунчужні засідали у Генеральному військовому суді, були присутніми під час виконання судових вироків. Також їм доручали дипломатичні місії. Маємо інформацію, що у 1708 р. І. Мазепа відправляє свого генерального бунчужного Д. Максимовича з сотнею компанійців до Києва по справі В. Кочубея. Сучасні дослідники наголошують, що представники генеральної старшини XVII – першої половини XVIII ст. у своїй галузі вони ніколи ніким не були обмежені, хіба що з боку гетьмана.

Відомий український історик Віктор Горобець зазначає, що середня тривалість старшинської каденції на одному уряді у середовищі генеральної старшини традиційно складала близько 3,5 років. Але Леонтій Полуботок на посаді генерального бунчужного був 6 років, а Констянтин Голуб аж 10 років. Можна припустити, що більше всього, через свою компетентність та якісну роботу во-

ни мали можливість залишитись на посадах довгий час. Загалом протягом другої половини XVII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме: через обрання на генеральній раді, через обрання на старшинській раді та гетьманське призначення. Потрібно відмітити, що необхідно умовою для обрання на посаду було те, що кандидат мав бути православним та не іноземцем.

Щодо заробітної плати, то, відомо, що відповідно до розмірів річного грошового і натурального жалування згідно Глухівських статей 1669 р. та Коломацьких 1687 р. генеральний бунчужний отримував 100 золотих польських на рік. Можемо припустити наступне, так як цю посаду обіймали родичі гетьманів, тож більше всього така заробітна плата і не дивина.

Отже, протягом періоду функціонування інституту генерального бунчужного ці посадовці виконували не лише церемоніальні функції, що полягали у збереженні та винесенні на козацькі ради гетьманського бунчука, але разом з цим дані представники уряду виконували й військово-судові та дипломатичні обов'язки. Бачимо, що генеральний бунчужний посадав один із щаблів козацького уряду та разом з цим займав важливе місце у державному управлінні українською козацькою державою – Гетьманщиною.

Реконструкція робочого кабінету в Гетьманському будинку.

Початок на стор. 2

жання українців взагалі «с рускими людьми в одних городах не жить».

Але й наша розвідка не дримала. Д. Ігнатович мав агентів у Москві. Той самий С. Адамович писав царю: «чтоб письма моего кто простой не переводил, потому что переводчики у вас естъ такие, что переведши, нашим людям сообщают».

Врешті-решт гетьман заарештував С. Адамовича. Та він був такий не один. У цей же період відомості до Москви постачав ієромонах Межигірського монастиря Анатолій. І це лише те, що нам відомо з опублікованих джерел.

На перемовинах обговорювалося все коло проблем: від присутності гарнізонів в наших містах до повернення чинностей, захоплених московськими вояками. «Битва» йшла по кожному питанню. Врешті задля остаточного рішення 3 березня 1669 року зібралася козацька Рада в Глухові. Тут розгорнулися не менш жорсткі баталії, тепер за особистої участі гетьман. Цар надіслав до Глухова численне військо – в Москві казали, що то задля забезпечення порядку. Військо оточило місце проведення Ради. Але, пори все, Ігнатович не поступався, і його непоступлива та аргументована позиція принесла плоди – Москва почала йти на поступки.

Зокрема, гетьман на конкретних прикладах викладав претензії щодо свавілля воевод. Типовою була відповідь: «а до сих пор государю на воевод никаких жалоб не было». Явна неправда, оскільки збереглися чисельні скарги. Цинічна гра долі: в московському архіві зараз ці документи лежать поряд зі згаданою брехливою відповіддю московських послів. А історія взагалі часто демонструє нам свою іронію: на Глухівській раді був присутнім Путін! Щоправда звали його Ігнатій і він знаходився з українського боку – один із полкових хорунжих. До нас текст договору дійшов лише у російській версії, тому припустимо, що таким чином московські писарі на свій манер позуналися з якогось Гната Пута чи Гната Путька.

Московські послы прибули з переліком статей – 22 основні мали бути прийняті без умов і ще 9 були додатковими, по них зберігалась можливість поступок. Так от всі додаткові статті увійшли до договору зі змінами на користь України!

Яскравим прикладом є рішення щодо участі козацьких посланців у майбутніх перемовинах між Москвою та Річчю Посполитою. Цар казав: «как переговоры начнутся, казацкий посланцам на них говоритъ можно, но при этом не сидеть». Гетьман кмітливо заперечував. Московські

посланці відповідали, що не проти, якщо козаки будуть сидіти на рівних, але після того, як це буде узгоджено з поляками. На жаль, невідомо, що там з московськими послами під час перемовин робив гетьман, але у договорі читаємо: «на з'їзді козацьким посланцям сидіти, тому що за служби мають честь дворянську. А хто заслужив шляхетство той сидіти може». Є підстави припустити, що автором такого вишуканого повороту справи був особисто гетьман. А в ті часи подібні питання соціального символізму, як відомо, були чи не на найпершому місці.

Але правки на користь України були внесені і до основних надісланих царем статей. Зокрема, вдалося конкретизувати на користь України розмите царське бажання «воеводам быть в тех городах в которых царь скажет». В договір внесли чіткий перелік з п'яти міст.

Гетьману вдалося відстояти базові засади незалежної держави. Царський уряд більше не втручався в судові справи в Україні, податки на користь царя не збиралися, московських воевод та гарнізонів стало в чотири рази менше. Глухівські статті стали базою для всіх наступних договорів гетьманів з царями, базою того, що Українська козацька держава проіснувала ще майже століття. Бажання Москви швидко поглинути Україну було зупинено!

ПРИРОДНІ УМОВИ БАТУРИНА. ЛАНДШАФТ

**НАТАЛІЯ
САЄНКО**

учений
секретар
НІКЗ «Гетьманська
столиця»

Природні умови – один із визначальних чинників урбанізації і формування архітектурно-просторової структури міст козацьких часів. Рельєф і гідрологічна мережа диктували місця забудови, орієнтуючись на потреби оборони. Господарські та природні угіддя округи (рілля, сіножаті, пасовища, ліси, озера і ставки) забезпечували життєві потреби мешканців.

Долина річки Сейм прорізає територію Батурина в напрямку з південного сходу на північний захід. В структурі річкової долини виділяються височина його лівого берега, заплава з численними старицями, протоками і озерами, та пологий правий берег річки. Розташування забудови на високих берегах річок призводило до поділу населеного пункту на дві топографічні складові: нагірну та заплаву. Особливістю Батурина є те, що через слабку антропогенну завантаженість упродовж останніх 300 років його рельєф тривалий час залишався сталим й значною мірою зберігся до нашого часу.

Висота тераси Сейму в районі Батурина складає від 20 до 35 м. Найдавніші поселення на території Батурина знаходилися на високих мисоподібних виступах тераси. Вони є просторовими домінантами. Місцеві жителі здавна називають ці підвищені ділянки тераси горами, хоча вони в прямому сенсі такими не є. Назви батуринських «гір» змінювалися упродовж історичного розвитку: Гончарівка (Тепловка, Городок), Семенкова (Пекарня), Базарна, Молокозаводська, Покровська, Горбанівська (Пурова).

На крайній південній ділянці розташована Гончарівка. Тут існувало давнє поселення гончарів, звідки й пішла назва місцевості. Проте від другої по-

ловини XVIII ст., після того, як гетьман Кирило Розумовський подарував південну частину цієї території Григорію Теплову, до неї почав вживатися топонім Тепловка. До південної частини Гончарівки у XIX–XX ст. вживали назву Городок – це пов'язано з рештками укріплення садиби гетьмана Івана Мазепи.

Семенкова гора знаходиться на північ від Гончарівки і відділена від неї річка Чорної річки, який прорізав терасу. Походження назви відантропоніме – від прізвища Семенок. Від другої половини XX ст. її ще називають Пекарню у зв'язку з тим, що на цій території у 1960–1990-х рр. діяла Батуринська хлібопекарня Бахмацького районного споживчого товариства.

Центральну частину плато займає Базарна гора. Саме на цій найвищій ділянці тераси, що півколом видається у заплаву річки, і виникло історичне ядро батуринського поселення. Від середини XVIII ст. ця територія була місцем стаціонарного і періодичного торгу, звідки й пішла її сучасна назва.

Ченчиківим ярмом від неї відділена Молокозаводська гора: на цій ділянці тераси у XX ст. знаходився Батуринський молокозавод.

Північніше знаходиться Горбанівка, відділена від центральних «гір» Молочарським (Молокозаводським) та Цвіркунівим і Кабанцьовим ярами. Топонім Горбанівка побутує з XVII ст. Він походить від прізвища власника садиби, що там знаходилася – Горбань. У її південній частині була садиба місцевого жителя на прізвище Пур, від якого пішов топонім Пурова гора. Так називали і ділянку Горбанівки і яр, що пролягав повз садибу Пура.

Простір долини Сейму в глибину території міста розвинений долинами ярів, серед яких найбільшими є падина колишньої Чорної річки з відгалуженнями та Кабанців і Цвіркунів яри. Меншими географічними одиницями рельєфу, які прорізають міську територію на плато, є 11 основних балок, ярів і річків: Гончарівський, Семенків, Степанівський, Базарний, Ченчиків, Молочарський (Молокозаводський), Пурова гора, Башуків, Охматівський, Левада, Лан.

З півдня на північ балки та яри розміщені таким чином: з заходу на схід проходить Гончарівський рівчак. Він відтинає від Гончарівської гори частину тераси з пологим схилом. Між Гончарівською горою (Тепловкою) та Семенковою горою з долиною Сейму зливається долина Чорної річки. Семенків та Степанівський яри – короткі й рівнобіжні. Вони виокремлюють від Базарної гори мисоподібний останець – Цитадель. Базарний яр нині зрається в Базарну гору посередині її протяжності. На початку він являв собою невелику ерозійну форму – «проритину», якою у XVII ст. пролягав піший спуск з тераси до води. Сучасного вигляду цей яр набув на початку XX ст., коли відбулося мощення дороги – спуску з тераси до Сейму. Ще північніше в Базарну гору врізається Ченчиків яр. Разом з Семенковим ярмом вони були рубежами Батуринської фортеці, оборонний рів якої виходив у ці яри. Трохи далі на північ Молокозаводську й Покровську гори розмежує Молокозаводський яр. Глибокі та широкі Цвіркунів і Кабанців яри з відгалуженнями відділяють від основного плато Горбанівку – найпівнічніший мис тераси Сейму на території Батурина. Потрапити на Горбанівку можна було кількома ярами-узвозами: Пуровою горою, Левадою, Охматівським і Лановським ярами.

Через м'якість порід на природних розломах тераси та антропогенне навантаження – розорювання та освоєння території Батурина – межі ярів у XVII–XVIII ст. піддавалися ерозії. Вони розширювалися, видовжувалися, виникали нові відгалуження.

Ярами часто пролягали шляхи, що з'єднували нагірну і заплаву частини міста. У їх долинах влаштували криниці.

Отже, мікрорельєф місцевості з балково-яружною системою та гідрографічною ситуацією були важливими факторами, що визначили формування та розвиток Батурина у XVII–XVIII столітті: фортифікацію, об'ємно-просторову композицію, забудову території, основні шляхи.

Вигляд на Семенків яр та долину Сейму із Семенкової гори. Фото початку XX ст.

БАТУРИНСЬКА БРУКІВКА

НАТАЛІЯ
ДРОБЯЗКОнауковий
співробітник
НІКЗ «Гетьманська
столиця»

Зараз нам, жителям Батурина, складно увияти непрохідні ґрунтові дороги на вулицях нашого містечка, адже майже всі вони мають тверде покриття. У минулі ж часи все було по-іншому. Ось як згадує німецький лікар Отто фон Гун про свої відвідини Батурина восени 1805 р.: «В Батурине была такая страшная грязь, что мы видели подле самой нашей дороги увязшую в грязь не весьма малую лошадь, около которой стояли многие мужики и советовались, как бы ее вытащить». Ще й на початку ХХ ст. на Великому тракті – дорозі, що поєднувала Київ з Москвою і яка утворювала головну вулицю Батурина (сучасна вулиця імені В. Юценка та провулок Гетьманський) в сезон дощів стояла така багнюка, що не функціонували базари, а коли ґрунт починав підсихати, залишалися глибокі й небезпечні вибоїни та смердючі калюжі. Звісно, Батурин не був винятком, така картина спостерігалася по інших населених пунктах Російської імперії, де питання облаштування доріг стояло надзвичайно гостро, а «мостових» (вимощених деревом або камінням шляхів) практично не було.

Упорядкування доріг лягало на плечі мешканців містечка. В 1867 р. батуринський волосний старшина звертався до конотопської повітової земської управи із запитом про виділення коштів «с казенной суммы», для оплати придбаного для облаштування дорожніх ділянок матеріалу, а саме: «90 саж. хвороста на гати, 28 саж. лозы на лески (дранка), 600 шт. столбиков к лескам». Загальна сума складала 253 руб., кошти були виділені вже в липні того ж року, але дороги за рахунок цього не надто поліпшилися.

Не кращою була ситуація і з дорогою, що з'єднувала Батурина з Бахмачем. 16 жовтня 1890 р. батуринський волосний старшина Лимаренко надіслав до Конотопської повітової земської управи повідомлення, що батуринське сільське товариство не може зібрати кошти на капітальний ремонт даної дороги, адже ця дорога не місцевого значення, а транзитна, і тому вимагає значно більших затрат. По цій дорозі кожного дня їдуть перевізники з лісом, вапном, глиняним посудом та іншими товарами, а також везуться різні товари з Бахмацької залізниці. Тому коштів, виділених земським товариством (1500 руб. сріблом) недостатньо.

Для покращення справ по ремонту доріг в 1904 р. між Конотопською земською повітовою управою та Чернігівською губернською земською управою був укладений договір про відпуск кредитів з дорожнього капіталу. Згідно поданого кошторису у Батурині планувалося: вимощення Базарної гори (5042 руб. 42 коп.), побудова заливного дерев'яного мосту через лівий рукав Сейму з в'їздом на нього (320 руб. 68 коп.).

У 1906 р. до Батурина завезли камінь – «булижник» для вимощення головної вулиці, який склали на вершині спуску її до Сейму. Але дорогу так і не вимостили. Кмітливі місцеві мешканці розібрали значну частину цього будівельного матеріалу

для власних потреб. У березні 1913 р. виконуючий обов'язки конотопського повітового справника доповідав чернігівському губернатору І. Стерлигову про необхідність брукування вулиць Батурина, адже «если он (булижник) пролежит еще несколько времени, то возможно предположить, что камня совершенно не останется». Ймовірно, спуск до річки Сейм, який за народним звичаєм носить назву «Базарна гора», у цей час і був вимощений тим «булижником».

За спогадами місцевої жительки Раїси Іванівни Небощицької (28.07.1928–19.05.2010), під час окупації Батурина нацистськими військами (1941–1943) їхні союзники мадяри виконували ремонт брукувочки, що вела з центру Батурина до річки Сейм – ту саму Базарну гору (довжиною 246 м).

Досі в Батурині збережена забрукована ділянка дороги довжиною 332 метри, яку місцеві жителі називають «Булижна». Вона знаходиться в південно-західній околиці міста, на полі № 176/7415, агрохолдингу UkrLandFarming. Вірогідно, цю дорогу збудували військові царської армії. Вела вона від Бахмацького битого шляху (продовження сучасної вулиці імені В. Юценка на південь) до місця дислокації літніх військових таборів, які розташовувалися в одному з живописних районів Батурина «Шовковиця». Можливо, це саме та брукувка, що призначалася спочатку для центральної вулиці містечка.

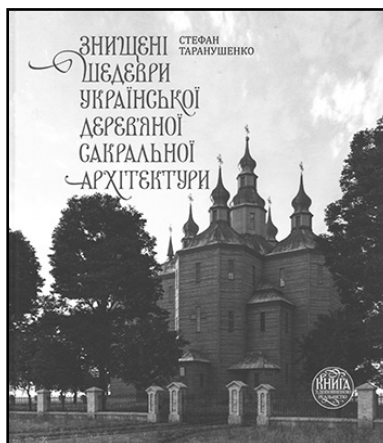
Центральна вулиця Батурина. Фото 1907 р.

ДО ВАШОЇ КНИЖКОВОЇ ПОЛИЦІ

Нещодавно до бібліотеки Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» надійшов подарунок від видавця Олександра Савчука – видання «Стефан Таранушенко. Знищені шедеври української дерев'яної сакральної архітектури».

Книга з доповненою реальною, що з'явилася друком за підтримки Українського культурного фонду межах програми «Культура плюс».

У виданні зібрано розвідки Стефана Таранушенка – мистецтвознавця, пам'яткознавця, музейника, дослідника української старовини. Книга присвячена п'ятому знищеним шедеврам української дерев'яної сакральної архітектури: Миколаївській церк-

ві в с. Нові Млини на Чернігівщині, Покровській церкві в м. Зіньків на Полтавщині, Вознесенській церкві в м. Березна на Чернігівщині, Введенській церкві в с. Артемівка на Харківщині та Троїцькій церкві в с. Пакуль на Чернігівщині. У 1920–1930-х роках,

перед знищенням цих церков більшовицькою владою автор встиг їх обміряти та сфотографувати. Ці сакральні пам'ятки репрезентують унікальне явище в архітектурі Європи, яке за часів панування Російської імперії та

СРСР зазнало заборони і спотворення. Наприкінці кожного розділу та на додатках-листочках є QR-код, зісканувавши який можна побачити 3D моделі цих рідкісних утрачених дерев'яних храмів.

МИКОЛАЇВСЬКА
ЦЕРКВА
1760-Х РОКІВ
НОВІ МЛИНИ
ЧЕРНІГІВЩИНАВОЗНЕСЕНСЬКА
ЦЕРКВА
1789-1761 РОКІВ
БЕРЕЗНА
ЧЕРНІГІВЩИНА

ДОБРИЙ МЛИН УСЕ ЗМЕЛЕ! (ДО ІСТОРІЇ ВОДЯНИХ МЛИНІВ У БАТУРИНІ)

**Андрій
ДОНЕЦЬ**

науковий
співробітник
НІКЗ «Гетьманська
столиця»

Уже в другій половині XVII ст. Батурина являв собою розвинений ремісничий центр. Переписні книги 1666 року це підтверджують: «промислових дворів – 75». Зручне природно-географічне розташування міста, ріст потреб столичного регіону, наявність сировини дають поштовх до розвитку саме млинарського промислу. Також розвиток млинарства стимулювався й потребами інших галузей – подрібнення руди, виготовлення паперу, пороху, сукновальства, обробки металу, деревообробки.

Принцип дії млина досить простий, але для ефективної і тривалої роботи цього механізму необхідно було вирішити ряд проблем. Перше – це сила, яка мала би рухати жорна. Ця завдання вирішувалося найбільш доступним наявним видом енергії – енергією води. Річка Сейм в районі Батурина здавна була джерелом такого ресурсу, який активно використовувався для приведення в рух значної кількості млинів.

Друга проблема – наявність майстрів, що володіли необхідними, спеціальними знаннями для того, щоб загнати силу річки і спрямувати її на виконання необхідної роботи. Хоча млин і був архітектурно таким же, як звичайні господарсько-житлові споруди, але його основою був складний і точний механізм. До того ж, цей механізм влаштовувався так, що його можна було за необхідності зупинити для обслуговування чи ремонту. Потрібно було правильно розрахувати діаметр водяного колеса, яке рухало кам'яні жорна, ступи та інші механізми, діаметри внутрішніх шестерень, кількість зубів-кулачків на них та ще багато інших супутніх розрахунків,

які починалися з розмірів наявних жорен. Саме завдання, які мав виконувати водяний двигун, впливали на розміри та матеріали, з яких виготовлялися його деталі. Можемо припустити, що двигуни майстрували місцеві фахівці, керуючись власним і закордонним досвідом. У Батурині проживали ремісники тих спеціальностей, які були необхідні для зведення млинів: ковалі, теслі та інші.

Третє завдання – це розташування млина та спосіб взаємодії його з водою. Водяний млин можна привести в рух кількома способами: вода, що рухала водяне колесо могла падати на нього згори, в середню частину, або ж частковим зануренням колеса у проточну воду.

Згідно теорії, млини повинні були мати водяні колеса діаметром у 3–4 рази більшим від діаметра кам'яного жорна та зубчасту колісну трансмісію, що передавала обертальний рух на жорна. Обертання водяного колеса було тихохідним, близько 30 обертів за хвилину. Далі дія води передавалась через вал та дерев'яні шестерні, що мали визначену різницю діаметрів, як правило, 1:9, що давало швидкість обертання кам'яного жорна до 60 обертів за хвилину. Такі умови були оптимальними для ефективної роботи всіх механізмів млина та запобігали перегріву кам'яних жорен та самого борошна.

На Сеймі біля Батурина будували як стаціонарні так і наплавні млини. Зовнішнє облаштування стаціонарного млина добре видно на світлинах початку XX ст., що зберігаються у фондах заповідника «Гетьманська столиця» і дають нам можливість зрозуміти, як влаштовувався млинарський комплекс.

Жорна батуринських млинів XIX – початку XX століття в експозиції Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Попереду млина облаштовували греблю. Вона і була основою, на якій будували міст, що об'єднав обидва береги ріки. Гребля давала можливість спрямувати воду в дерев'яні жолоби, де вона знизу потрапляла на лопаті дерев'яного колеса, котре рухало механізми млина. Такі млини називали нижньобійними. Для максимального використання енергії води, що подавалась з греблі, встановлювали по декілька водяних коліс, як видно на фото. Завдяки такій конструкції перед зимовим льодоставом перекривали подачу води в жолоби і колеса зупинялися. Конструкції, що підтримували жолоби, та самі колеса частково чи повністю розбирали, колеса знімали, адже весняний льодохід та великі повені, що були звичним явищем у ті часи, руйнували все, що траплялося на їх шляху. Після весняного водопілля наприкінці весни чи на початку літа ремонтували греблі, відновлювали конструкції млинів – починався новий млинарський сезон. Про часті ремонти свідчить представлена світлина, на якій видно підтримуючі конструкції та палі, які, в відміну від основних споруд, не є стаціонарними. Такі млини будували в місцях русла Сейму, де легше було оволодіти силою води, доглядати за греблею і боротися з річковою стихією.

На початок XVIII ст. у Батурині на річках Сейм і Шовковиця діяло близько 30 млинів. Водяні млини були у Батурині ще й після Другої світової війни. На жаль, до наших часів жоден не зберігся. Про їх розташування й функціонування нам нагадують лише документи, спогади старожилів, місцевий топонім «На машині», прізвища Жерняк (Жорняк), Мірошниченко, Мельник і жорна в музейній експозиції просто неба на території Цитаделі Батуриної фортеці.

Водяний млин в Батурині. Фото початку XX століття.

ОЧНА ХІРУРГІЯ В БАТУРИНСЬКІЙ ЛІКАРНІ

**Микола
ТЕРЕХ**

науковий
співробітник
НКЗ «Гетьманська
столиця»

Яків Маркович у своєму виданні «Записки о Малороссии» згадує, що ще за часів гетьманування К.Г. Розумовського було здійснено обстеження рік та озер Гетьманщини. В районі Батурина були знайдені мінеральні джерела – «источники железного свойства, имеющие довольно приятную воду». Прошло більше ста років і про ці джерела згадали, коли наприкінці XIX ст. серед особового складу військ Російської імперії почастішали випадки очних хвороб. Щоб запобігти поширенню офтальмологічних хвороб та забезпечити їх лікування, у 1897 році в Батурині відкривається військова очна лікувальна станція. Хворих приймали у дві черги по 500 чоловік з 1 травня по 1 жовтня. В основному це були представники молодшого офіцерського складу.

Батуринська військова очна лікувальна станція була розташована в передмісті Батурина, в мальовничій діброві біля озера Шовковиця. Біля озера були насажені сосни. Дерев'яні приміщення для лікування, проживання хворих та їдальня стояли на березі озера.

Дбаючи про подальший розвиток стаціонарної допомоги, завідувач Батуринською медичною дільницею лікар Леонід Митрофанович Окерблом вів активну роботу по розширенню діапазону оперативних втручань і раніше ніж в губернському центрі Чернігові, в Батуринській лікарні Конотопського повіту організував оперативне лікування захворювань очей.

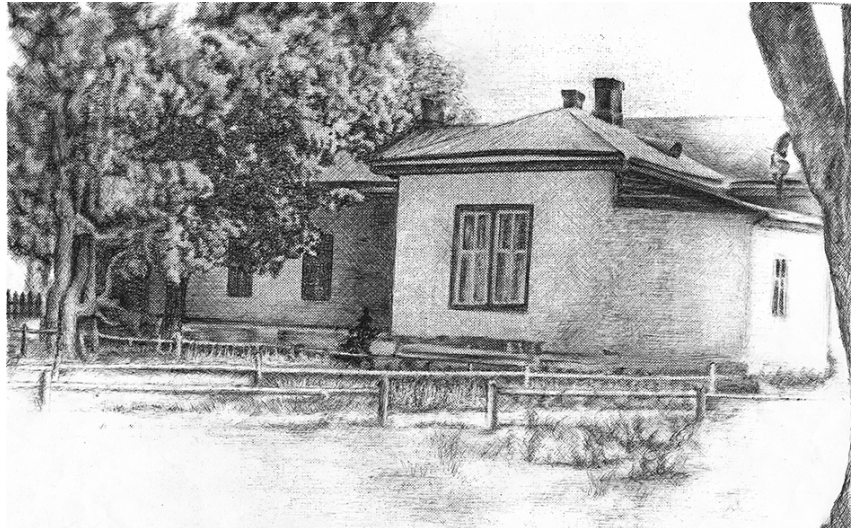
Лікар ініціює проведення загальних зборів жителів Батурина, де було вирішено звернутися з колективним листом до повітового земства із проханням про виділення коштів для будівництва в містечку нового приміщення лікарні. Так було розроблено кошторис на будівництво лікарні, де мали розміститися дільнична амбулаторія, аптека, лікарня та квартира для фельдшера. Земство підтримало ініціативу лікаря і в 1896 році лікарня зайняла нове приміщення. Саме воно представлено на фото 1911 року.

При Батуринській військовій очній станції працювали 5 лікарів офтальмологів.

Старшим лікарем станції був доктор медицини Н.Д. Струцинський, з 1900 року його замінив колишній асистент професора Л.Г. Беллярминова (1859–1930), доктор медицини Микола Іванович Бурцев (1870–1930). Саме з ним лікар Л.М. Окерблом організував лікування очних хвороб населення округи на базі приймального відділення Батуринської лікарні.

Навесні 1900 року Л.М. Окерблом перебував у науковому відрядженні у Санкт-Петербурзі, де у відомого професора медицини Г.А. Донберта (1852–1900) вивчав методи лікування очних хвороб в тому числі оперативні. Повернувшись до Батурина, він разом з Бурцевим Л.М. проводить у Батуринській лікарні перше оперативне втручання на очах по видаленню катаракти. Про початок своєї діяльності

чтобы Конотопское земство не пришло на помощь к удачно начатому делу – оперативного лечения глазных болезней в Батуринском приемном покое и дало ему заглухнуть только из-за недостатка в глазных инструментах. Тем более, что и средств на это надо не Бог весть как уж много: достаточно – полный набор глазных инструментов который стоит 150 руб. и набор для подбирания очков – тоже стоит 150 руб. Набор стекол так же необходим, как и инструменты, так как без определения остроты зрения до и после операции оперировать нельзя». Наступного року він звернувся до земства з черговою заявою про виділення 50 рублів на облаштування операційної. Голова Конотопської повітової земської Управи П.М. Кандиба особисто відвідав

Батуринська земська лікарня. 1911 р.

у цій сфері він згадував: «случай протек блестяще. Затем последовали с таким же прекрасным результатом второй и третий случаи извлечения катаракты».

Отже, 120 років тому в Батуринській дільничній лікарні лікар Л.М. Окерблом розпочав виконувати операції на очах.

До Батуринської лікарні з різних куточків Чернігівщини почали прибувати пацієнти із захворюваннями очей. Виникла проблема з інструментами для операцій: їх не було в достатній кількості ні на станції, ні в приймальному покої. 12 вересня 1900 року лікар Л.М. Окерблом звернувся до Конотопського земства з доповідною запискою: «Я не думаю,

Батуринську лікарню і погодився з аргументами лікаря. Того ж року було виділено кошти і на обладнання операційної та придбання операційних інструментів.

Зі зміною влади, в 1918 році, операції на очах у Батуринській лікарні перестали виконуватися. На жаль, на сьогодні цілком озеро в Шовковиці знищене і вікові сосни біля нього також. Та в людській пам'яті залишився лікар Леонід Митрофанович Окерблом, який завоював глибоку любов і повагу населення своїм милосердям, щирою відданістю професії, гарячим переконанням в правоті своїх починань, бажанням служити народу і працювати на його користь.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

В настоящее время в г. Батурине гостит Его Императорское Высочество Великий Князь Николай Николаевич Старший. Прибыл он сюда для осмотра войск 5 дивизии, расположенных здесь лагерем, вчера 27 августа, со станции Дочь Л.–Р. ж.д. На станцию Дочь Его Императорское Высочество изволил прибыть с курьерским поездом в 5 час. утра. Здесь, при громадном стечении публики, его встретили черниговский губернатор, борзенский предводитель дворянства, представители земства, представители г. Борзны и волостные старшины, числом пять. Здесь же Его Высочеству был поднесен хлеб-соль от борзенского дворянства, от г. Борзны и

от борзенского земства. В вокзале Его Высочество изволил пить чай. С вокзала Его Высочество, в сопровождении свиты и встретивших его там лиц, в 8 часов утра прибыл в Батурин, где был встречен народом и артиллерией, квартирующей в самом городе, а при выезде из Батурина остальными войсками, разставленными шпалерами по дороге, идущей из Батурина к лагерю. Помещение для Великого Князя отведено в царском бараке. Через два часа по прибытии в лагерь Его Императорское Высочество произвел смотр войскам. Объезжая войска Великий князь сказал: «Здорово, ребята, я привез вам поклон от Государя Императора», на что после-

довало громкое, радостное «Ура». По окончании смотра Его Высочество обедал у г. начальника дивизии, где между прочим сказал: «Сколько не смотрел войск, но 5 дивизия произвела на меня самое отрадное впечатление».

В 8 часов вечера Великий Князь прибыл в ротонду, где обществом офицеров был устроен спектакль и после него танцевальный вечер. Из ротонды Его Высочество уехал в 12 час. ночи. Город и лагерь с самого утра был разукрашен флагами, а вечером лагерь был роскошно иллюминирован.

Киевлянин, 1895, 27 августа.

Підготувала І. Паламарюк

КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ — КОЛЕКЦІОНЕР РУКОПИСІВ

**АНАСТАСІЯ
ОЛІЙНИК**

молодший науковий
співробітник
НІКЗ «Гетьманська
столиця»

Життя Кирила Розумовського не раз ставало об'єктом наукових досліджень, не лише істориків, а й мистецтвознавців та бібліофілів, які свідчать про неймовірні приватні колекції українського гетьмана. Незважаючи на велику кількість робіт з даної теми, повний перелік бібліотечного зібрання досі залишається невідомим. На нашу думку, відтворення книжкової колекції буде більш достовірним, якщо досліджувати їх відповідно до тематичних розділів.

Серед великої та унікальної бібліотеки гетьмана особливе місце посідає колекція рукописів.

Найпершим з відомих нам сьогодні рукописів, який Кирило Розумовський додав до своєї колекції, став курс лекцій німецького хіміка Генкеля з Фрайбурзького університету. Дані лекції з металургійної хімії були записані вручну російським студентом Дмитром Виноградовим у 1741 році під латинською назвою «Collegium Chymico-Metallurgium Experimentale Henkelianum Freiburgae Hermundorum». За свідченням Володимира Вернадського на 1988 рік, даний рукопис зберігався в бібліотеці Московського товариства випробувачів природи.

Колекція рукописів гетьмана значно розширюється в часи його гетьманування (1750–1764 роки). Так «по случаю избрания его на Гетманское достоинство» Кирило Розумовський особисто замовив у Генеральної Військової канцелярії збірку, яка містила б журнали, грамоти, накази, що регламентували діяльність усіх гетьманів (від Данила Апостола до Богдана Хмельницького) та козацької старшини. Збірка мала назву «Екстракт в генеральной войсковой канцелярии по справке с именучимися великих Императоров Самодержцовъ всероссийскихъ грамотами такожъ с привилегіями королей Польских и великих князей Литовских на волности права и преимущества Малороссіи Гетмана и протчих чинов выписанный на 87 листах». У ній містилися документи, які мали описи засідань, подорожей та церемоніалу козацької верхівки. «Екстракт» був підготовлений та надісланий до гетьмана Кирила Розумовського 9 червня 1750 року. Він містив підписи усіх членів Генеральної Військової Канцелярії (Генерального під-

скарбія М. Скоропадського, Генерального хорунжого М. Ханенка, Генерального писаря А. Безбородько). На сьогодні доля даного рукопису невідома.

Опис Української держави та подій на її території вміщує у собі й наступний рукопис – «Краткое описание Малоросіи», який був написаний скорописом на 159 аркушах. На думку української дослідниці О. Апанович, він також був створений за наказом Кирила Розумовського. Події, описані в рукописі, охоплюють період з 1506 до 1750 року, яким датуються останній документ, уміщений у рукописі. Точна дата створення рукопису невідома, але, враховуючи, що у 1753 році Кирило Розумовський подає до друкарні Академії наук готовий рукописний твір, то можна припустити, що «Краткое описание Малоросіи» створюється у період між другою половиною 1750 року і до початку 1753 року. Український історик М. Маркевич, який працював безпосередньо з рукописом, що був у колекції Кирила Розумовського, припускає, що оригінал гетьман подарував до бібліотеки Академії наук, а для себе замовив точну копію. Також М. Маркевич дає другу назву рукопису – «Летопись Разумовского». На сьогодні даний рукопис зберігається в складі рукописних фондів Російської державної бібліотеки у Москві.

Ставши на чолі держави, гетьман Кирило Розумовський у 1750 році отримав присвячений йому рукопис «Суд і розправа в правах малоросійських обширно на розних

местах показанная, а здесь в един краткій и ясній ексцерпт в прекращение горькой в судах волокиты, собранная в полезное же употребление малоросіянм списанная року от Рождества Христова 1750 18 октоврія», складений Генеральним суддею Ф. Чуйкевичем. Автор намагався систематизувати законодавство й створити короткий, але змістовний збірник з питань судочинства та судоустрою Гетьманщини. «Суд і розправа в правах малоросійських...» складався з присвяти гетьману та 9 розділів, які охоплювали питання цивільного, земельного та сімейного права.

Офіційно «Суд і розправа в правах малоросійських...» не був введений до державного документообігу, але він справив значний вплив на розвиток правової думки в Гетьманщині, що підтверджує його популярність та поширення на території держави. На сьогодні до нас дійшла велика кількість передруків даної роботи, але єдина рукописна копія 1791 року зберігається в фондах Державної публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі.

Отже, з даного переліку видань видно, що Кирило Розумовський, ставши на чолі держави, прагнув дослідити політичну ситуацію та вивчити досвід попередників, саме цим і обумовлювалося замовлення й придбання даних рукописів до колекції гетьмана. Але у дослідженні приватної бібліотеки Кирила Розумовського існує ще низка нерозкритих питань, які потребують подальшої роботи.

Суд на Запоріжжі. Художник О. Бейдеман. 1850 р.

Науково-популярна газета «Слово «Гетьманської столиці»

Засновник і видавець: Батуринський державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»
Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
№ ЧГ 352-08 від 28.07.2006 р.

Адреса редакції: вул. Гетьманська, 74, м. Батурин Чернігівської обл., 16512, Україна
E-mail: baturin.capital@ukr.net, веб-сайт: <http://www.baturin-capital.gov.ua>
тел./факс: +380-4635-48437, тел. +380-4635-48013
Обсяг – 1,0 друк. арк.

Газета віддрукована у видавництві ПП Лисенко М.М.
(вул. Шевченка, 20, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600)

Тираж 1000 прим. Зам. № 1933.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів)
За точність викладених фактів і цитувань несе відповідальність автор (автори)

РОЗПОВСЮДЖУЄТЬСЯ БЕЗКОШТОВНО

Редакційна колегія

Кіяшко Любов Григорівна
(редактор)
Саєнко Наталія Анатоліївна
(відповідальний секретар)
Зозуля Сергій Юрійович
Огієвська Руслана Іванівна
Новік Оксана Андріївна

Редакція запрошує до співпраці професійних науковців, краєзнавців-аматорів, шанувальників історії